

DE VERVANGBARE VOORSTELLING

In de loop der jaren zijn er tal van voorstellen gedaan om de bestemmingswijze gestalte te geven in een nieuwe inrichting van dit gebied. Spraakmakend waren de 'beelden' die in 1982 door prominente buitenlandse ontwerpers in het kader van AIR werden gepresenteerd.³ Daarnaast is er, vooral na 1979, in het kader van de gemeentelijke planvorming een grote hoeveelheid ontwerpwerk verricht. De afzonderlijke producten van deze langdurige inspanning zijn op zich misschien niet allemaal even interessant, maar teza-

Het ontwerp dat bureau T. Koolhaas ass. voor de Kop van Zuid medio 1987 presenteerde, was voor verschillende commentaren in de pers aanleiding om de rol van het stedenbouwkundig ontwerp aan de orde te stellen. Hans van Dijk sprak bijvoorbeeld van een '*verheugende rehabilitatie*' van de stedenbouwkunde, en volgens Han Meijer en Arnold Reijndorp zouden voorstellen als die van Koolhaas erop wijzen dat stedenbouwkunde weer een '*gerespecteerd vak*' is geworden.⁴In diezelfde

-
- 1006 18 December 1906
- 100% WINGENET
VERLOEDING
- DUBIEUZE
BESLUIT
VROEGE
VERLOEDING
- HOERENKAST
afrikaander wyk
tst verkast
- en oude wyk
verbetering Of Verloedering

STRUKTUURSCHEETS
KOP VAN ZUID

Structuurschets

5.1. Vowel

Zoals in hoofdstuk 1, A genoemd is, zullen de uitrapisten steeds als structurele betrekking hebben tot de meest voor de hand liggende hoofdstructuur voor Oude Zee. Het is de bedoeling dat de uitrapisten de hoofdstructuur zelf ontwikkelen, maar dat de uitrapisten ook de mogelijkheid krijgen om de hoofdstructuur te versimpelen of te versimpelen. Het is de bedoeling dat de uitrapisten de hoofdstructuur zelf ontwikkelen, maar dat de uitrapisten ook de mogelijkheid krijgen om de hoofdstructuur te versimpelen of te versimpelen.

Over de opbouw van dit hoofdstuk. In 5.2. wordt ingegaan op de nieuwe stedenbouwkundige structuur. In 5.3. en 5.4. worden de verkavelingsmodellen voor het Binnenhaven-/Spoorgravengebied en de Wilhelminapier uiteengezet. Hoofdstuk 5.5. bevat de resultaten van dit ontwerpwerk, de uiteindelijke structuurschetsen in de vorm van een tekening.

5.2. Nieuw stadsbouwkundige structuur voor Oud-Zuid

[illegible]

5.3.3. Discussion

Het nieuwe woongebied in de Kop van Zuid zal zodanig gestructureerd dienen te worden dat een samenhang tot stand komt met de wijken Feijenoord, Abdoelkade en Katendrecht, die thans, door tal van civiel-technische en infrastructuurle voorzieningen niet mogelijk is.

commentaren wordt evenwel nogal wat afgedongen op dit eerherstel van de stedenbouwkundige discipline. De reikwijdte ervan zou zich, volgens van Dijk, beperken tot het ontwerp, of liever nog tot de beeldvorming, en haar instrumentaliteit zou niet verder strekken dan 'de smalle marges van de rethoriek'. Meijer en Reijndorp stellen dat 'plannen' als die van Koolhaas 'eigenlijk geen plannen in de strikte zin van het woord zijn' en zeker geen 'stedenbouwkundige plannen met het formele en juridische karakter dat daaraan tot voor kort eigen was'. Maar wat er dan schijnt te worden gerehabiliteerd is een stedenbouwkundig ontwerp waarvan de producten kennelijk marginaal en bovenal eigenlijk niet stedenbouwkundig zouden zijn. Dat de functie van het ontwerp van Koolhaas niet in alle opzichten helder is, blijkt ook uit de toelichting van de ontwerper. Volgens de begeleidende brochure heeft 'het stedenbouwkundig ontwerp voor de Kop van Zuid ... het karakter van een globaal plan'.⁵ Maar in een later gepubliceerde toelichting wordt het ontwerp geen 'plan', maar een 'studie' genoemd:

'Het doel van de studie was een veelomvattende schets over de Kop van Zuid, waarin alle (ontwerp)elementen zaten om de discussie op te starten'.⁶

Een inhoudelijke analyse lijkt dan ook niet overbodig voordat aan het ontwerp van Koolhaas de conclusie wordt verbonden, dat het stedenbouwkundig ontwerp is gerehabiliteerd. De vraag rijst dan ook in hoeverre de inhoud van het ontwerp 'stedenbouwkundig' kan worden genoemd. De herstructurering van de Kop van Zuid is in dat verband een gelukkig geval. Juist hier is een aanzienlijke hoeveelheid vergelijkingsmateriaal voorhanden in de vorm van eerder gemaakte ontwerpen. Zo kan worden nagegaan hoe de 'gerehabiliteerde' stedenbouw van Koolhaas zich verhoudt tot de kennelijk wat minder respectabele voorstellen van de afgelopen jaren. De omstandigheden waaronder de inrichtingsvoorstellen voor de Kop van Zuid tot stand zijn gekomen, zijn in de loop der jaren aanzienlijk gewijzigd. Men kan zich dan ook afvragen of een vergelijking van deze voorstellen theoretisch te rechtvaardigen is. Want hoewel zo'n vergelijkbaarheid noodzakelijkerwijs voorondersteld moet worden om zinvol over een vakinhoudelijke ontwikkeling te kunnen spreken, is ze daarmee nog niet aannemelijk gemaakt. Zeker als Meijer en Reijndorp beweren dat voorstellen als die van Koolhaas 'van een geheel andere orde zijn dan wat tot dusverre

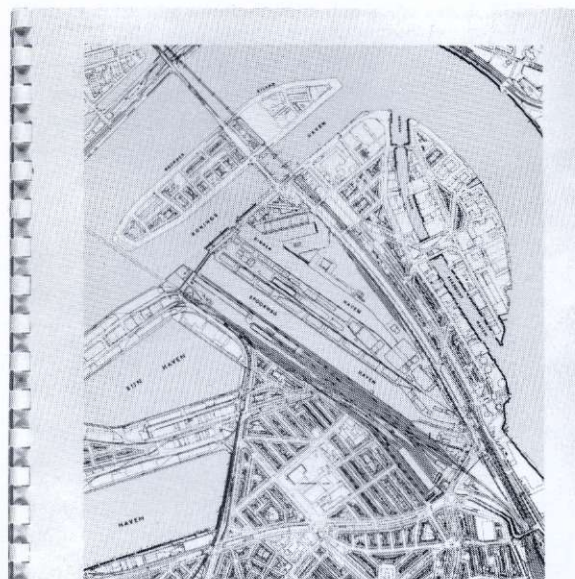
aan stedenbouwkundige plannen werd gepresenteerd'.⁷ Deze auteurs hebben ongetwijfeld gelijk wanneer zij doelen op de vorm en allure van de planpresentatie, de schaal en de omvang van de voorgestelde ingrepen en het ambitieuze programma. Maar misschien vormt het ontwerp van Koolhaas in andere opzichten minder een breuk met z'n voorgangers dan het lijkt.

In de geschiedenis van de planvorming voor de Kop van Zuid is het bijvoorbeeld niet nieuw dat er een zeer gedetailleerd inrichtingsvoorstel wordt ontwikkeld, terwijl de uitvoering van zo'n voorstel nog hoogst onzeker is. Het voorstel van Koolhaas werd pas na de presentatie op haalbaarheid onderzocht,⁸ wat hem er evenwel niet van weerhield om een zeer ver uitgewerkt ontwerp te presenteren. Het doel van het ontwerp is niet zozeer het vastleggen van de toekomstige inrichting maar het 'opstarten van de discussie'. Een soortgelijke functie van een ontwerp wordt bijvoorbeeld ook al omschreven in de toelichting bij een verkavelingsmodel uit 1984:

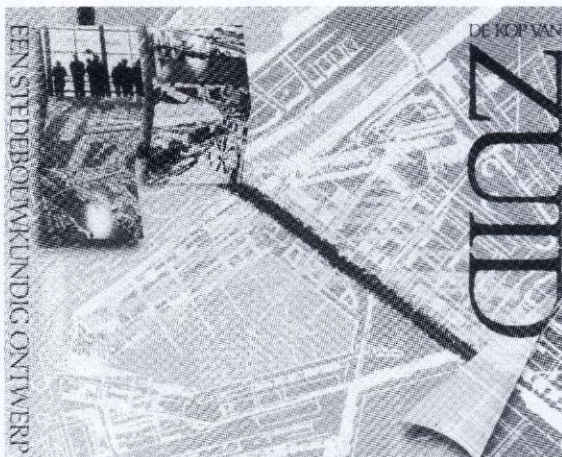
'Een dergelijke tekening geeft niet alleen een eerste 'beeld', maar maakt ook knelpunten zichtbaar en daardoor bespreekbaar voor bewonersorganisaties, ambtenaren en bestuurders. Bij nadere uitwerking van programma en deelplannen zijn vele oplossingen denkbaar, er ligt dan in elk geval een onderlegger waaraan deze getoetst kunnen worden'.⁹

Over dergelijke gedetailleerde inrichtingsvoorstellen is binnen de dienst Stadsontwikkeling in het verleden regelmatig en uitgebreid gediscussieerd. Een voorbeeld daarvan is het 'Gedetailleerd Stedenbouwkundig Plan' dat in het begin van de jaren tachtig werd ontwikkeld voor met name locaties als de Kop van Zuid.¹⁰ Deze planvorming is inmiddels in onbruik geraakt. De functie en inhoud van ver uitgewerkte ruimtelijke voorstellen is evenwel onder de aandacht van de ambtelijke diensten gebleven. Recentelijk toonde een reeks 'ontwerpstudies', gemaakt in opdracht van de diensten VH en SO, dit nog aan.¹¹ De opmerking dat vrijwel alle inrichtingsvoorstellen voor de Kop van Zuid voortbouwen op eerdere voorstellen is in dat licht bezien minder obligaant dan men wellicht zou denken. Natuurlijk betekent dat niet dat er een doelbewuste ontwikkeling heeft plaatsgevonden die nu uiteindelijk heeft geresulteerd in het ontwerp van Teun Koolhaas. Wel kan worden gesteld dat de betrokken diensten de verschillende voorstellen voor de inrichting van de Kop van Zuid zowel praktisch als meer theoretisch met elkaar in verband hebben gebracht. De geschiedenis van de planvorming voor de Kop van Zuid is daardoor meer dan een aaneenschakeling van incidenten; ze is te beschouwen als een min of meer samenhangende reeks die zich leent voor een vergelijkend ontwerponderzoek.

In onderstaand artikel wordt verslag gedaan van zo'n vergelijkend ontwerponderzoek aan de hand van het document, waarin meestal de inrichtingsvoorstellen zijn afgebeeld die in het kader van de gemeente-

struktuurschets
binnenhaven/spoorweghaven

Rapporten BOF (1979), Stadsontwikkeling (1985 en 1986) en brochure Koolhaas (1987).

12. 'Verkavelingsmodel' is als begrip overigens niet erg gelukkig, aangezien de hiermee aangeduide documenten de inrichting van de locatie eerder via bouwblokken dan via kavels noteren. De term wordt in dit artikel niettemin aangehouden, omdat het de meest gangbare is en minder ongelukkig dan andere, ook wel gebruikte aanduidingen als 'proefverkaveling', 'rekenmodel' e.d.
13. B.O.F./Bewonersorganisatie Feijenoord-Noordereiland, *Verbetering of verloedering*, Rotterdam, december 1979, DROS, *Structuurschets*.
14. *Binnenhaven-Spoorweghavengebied*, Rotterdam, november 1979.
Motie Linthorst van 22 maart 1979. In: DROS, *Structuurschets*.
15. *Binnenhaven-Spoorweghavengebied*, december 1979, a.w.; p.1. Id.p.46.
16. Het vervaardigen van 'globale verkavelings en volumestudies' behoorde overigens wel tot de opdracht aan de DROS. Brief wethouder Ruimtelijke Ordening, Verkeer en Vervoer aan de directeur van de DROS d.d. 11-06-1979. In: *Structuurschets* 1979, a.w.; p.1.
17. Zie ook: J. Meuwissen, 'Achtergebleven gebied: structuurschets Kop van Zuid', in: *Architectuur als oude wetenschap*, Amsterdam 1988, p.69 e.v.
18. BOF, p.61.
19. Id., p.60.
20. Jacques Nycolaas, 'Drie episoden in architectuur, stedenbouw en volkshuisvesting. De omgevallen maquette-doos', in: S.U. Barbieri (red.), *Architectuur en Planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983, p.199.
21. DROS, GB, GW, *Concept-structuurschets Kop van Zuid*, Rotterdam, januari 1985; p.44 e.v.
22. Id., p.44.

lijke planvorming zijn ontworpen - het verkavelingsmodel.¹² Daarbij worden vooral de modellen behandeld die voor het Binnenhaven-Spoorweghaven gebied (Bispo) zijn gemaakt. De vergelijking richt zich op de volgende vragen:

- uit welke elementen is een verkavelingsmodel opgebouwd
- hoe zijn deze elementen geordend tot een samenhangend geheel
- hoe gaat een model om met de langdurigheid en veranderlijkheid van het herstructureringsproces
- hoe worden de elementen en de structuur van een model vakinhoudelijk benoemd
- hoe wordt binnen een model 'stedebouwkundig ontwerpen' als een zelfstandige ontwerpcompetentie geprofileerd.

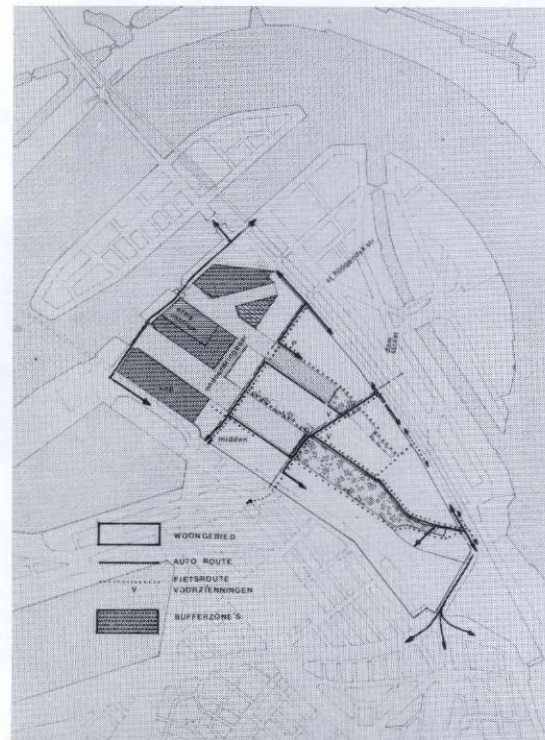
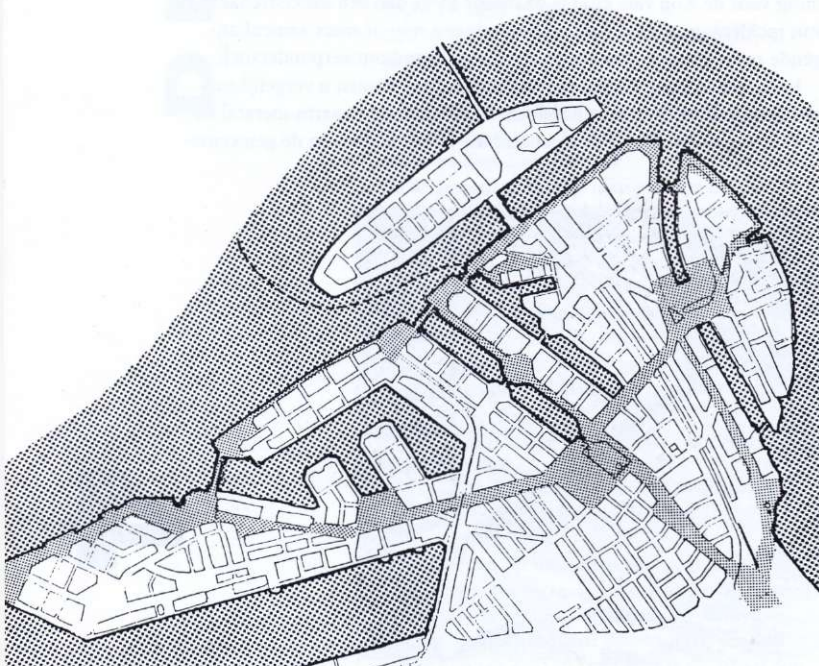
ROOILIJN OF VLEKKENPLAN

Structuurschetsen BOF en DROS 1979

Eind 1979 verschijnen kort na elkaar twee voorstellen voor de herinrichting van de Kop van Zuid: het 'BOF-Structuurplan Oud-Zuid', opgesteld door de Bewonersorganisatie Feijenoord-Noordereiland (BOF) en de structuurschets Binnenhaven-Spoorweghavengebied, opgesteld door ambtenaren in opdracht van het gemeentebestuur.¹³ Aanleiding voor beide publicaties is het voornemen van het gemeentebestuur om in het gebied een prostitutiecentrum te vestigen. De inzet van de voorstellen is dan ook niet het vastleggen van een bepaalde ingreep, maar het toetsen van de prostitutieplannen aan het eerder vastgelegde voornemen om het gebied te herbestemmen voor woondoeleinden.¹⁴ Hoewel er in de ambtelijke structuurschets wel melding wordt gemaakt van 'proefverkavelingen' die in het ontwerpproces zouden zijn ingezet,¹⁵ is in dit document anders dan in latere structuurschetsen nog geen verkavelingsmodel opgenomen.¹⁶ De structuurschets volstaat met een faseringsopzet in de vorm van een platte, schematische lijntekening, een soort 'vlekkenplan'.¹⁷ De bewonersorganisatie presenteert wel een verkavelingsontwerp en licht de functie daarvan als volgt toe:

'Ons plan is niets meer, maar ook niets minder dan een stedebouwkundige verkenning van ontwikkelingsmogelijkheden voor oud-zuid, zonder eroscentrum'.¹⁸

BOF, Kop van Zuid, structuurschets, 1979

DROS, Kop van Zuid, structuurschets, 1979

Het feit dat de toekomstige inrichting van de Kop van Zuid nog zeer onzeker is, maakt het volgens de BOF onmogelijk om 'een soort eind-fase' aan te geven,¹⁹ maar dat staat het presenteren van een verkavelingsontwerp zeker niet in de weg. Dit ontwerp heeft dan ook niet de functie van een conventioneel stedenbouwkundig plan (ook al wordt het een 'plan' genoemd), maar wil mogelijkheden tonen om zo steun te verwerven voor de strijd van deze bewonersorganisatie tegen het eros-centrum. Het ontwerp van de BOF noteert de toekomstige inrichting van de Kop van Zuid als een ononderbroken geheel door in de tekening geen onderscheid te maken tussen het aanwezige bebouwingspatroon en de toe te voegen bouwblokken. Noch wordt er onderscheid gemaakt in een programmatische differentiatie binnen de bouwblokken. De tekening bevat ook vrijwel geen aanwijzingen omtrent de vorm, de bestemming, de uitvoering en oriëntatie van de bouwblokken. Het ontwerp is door z'n geringe programmatische en ruimtelijke differentiatie in hoge mate bestand tegen de onzekerheden van de planvorming. De voorstelling bestaat uit rooilijnen waarbinnen nog tal van bebouwingsvormen mogelijk zijn. In die zin is het model vooral een stedenbouwkundig voorstel. De architectuur van de bouwblokken is nog nauwelijks bepaald.

MODEL 1980

Het onverschillige bouwblok

Korte tijd later, eind 1980, brengt S.O. wel een verkavelingsmodel naar buiten. Het gaat hier om een studie naar de stedenbouwkundige consequenties van de voorgenomen aanleg van een spoortunnel. Het model bestaat uit gesloten bouwblokken. Bestaande en nieuwe blokken zijn op dezelfde wijze omlijnd en zijn daardoor net als bij het model van de BOF binnen de tekening van dezelfde orde. Anders dan bij de BOF worden hier wel de vorm van de bouwblokken en de diepte van de bouw-massa genoteerd. Programmatische onzekerheden en verschillen kunnen tot op zekere hoogte in het model worden opgenomen, met uitzondering van bouwvormen van een grotere schaal of van een andere hoedanigheid dan het gesloten bouwblok. Het model is in hoofdzaak geordend als een pure herhaling van identieke, vierkante bouwblokken. Een deel hiervan is gedeformeerd volgens afwijkende rooilijnen. Ten zuiden van de Peperklip zijn enkele meer 'vrij' gevormde bouwblokken getekend. In dit model wordt - anders dan in dat van de BOF - geen bebouwingsstructuur getekend waarvan de architectonische uitwerking nog vrijwel onbepaald is. De tekening bestaat niet primair uit rooilijnen maar is opgezet vanuit de schaal, de vorm en de massa van de bouwblokken. Veel meer dan in het model van de BOF wordt de stedenbouwkundige structuur hier bepaald door de architectuur van de

bouwblokken, maar deze bepaling is nog niet volledig. Want met uitzondering van de meer zelfstandig vormgegeven bouwblokken bij de Peperklip zijn de bouwblokken onverschillig ten aanzien van hun omgeving. Er is bijvoorbeeld geen verschil in behandeling van een blok aan een hoofdstraat, een zijstraat, het park of de Maas. Daardoor laat het model nog de mogelijkheid open voor een verschil in ontwerpcompetentie tussen stedenbouw en architectuur: wat in principe nog onafhankelijk van de bouwblokken zou kunnen worden ontworpen is de openbare ruimte.

MODEL 1984 - 1985

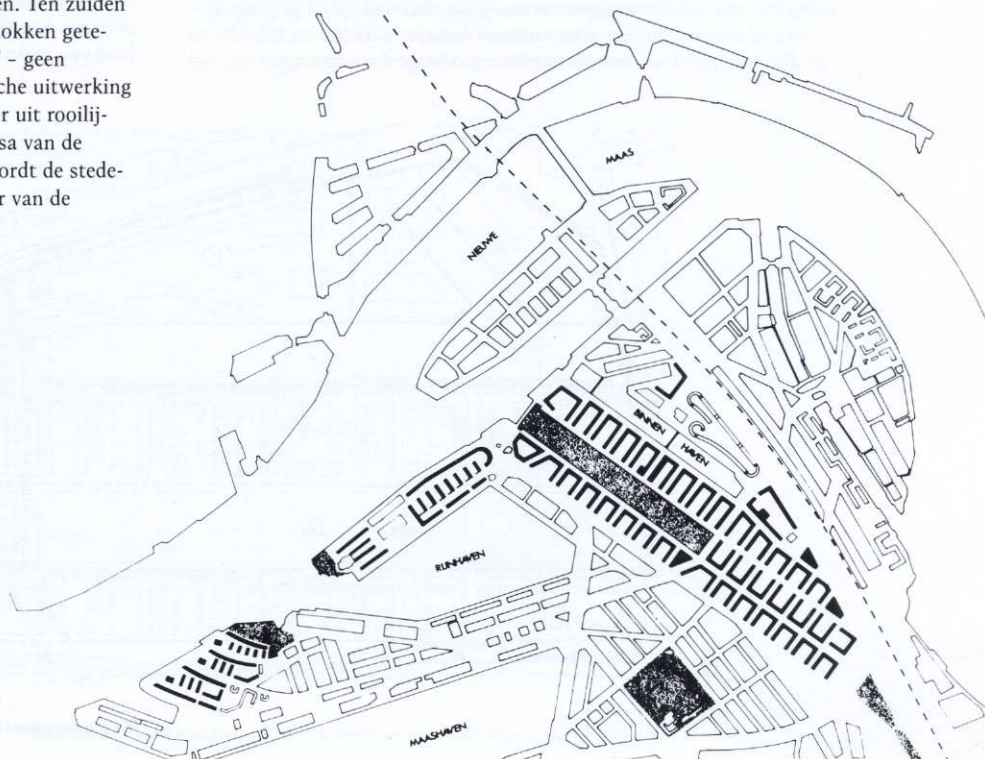
Eenheid door herhaling

In een artikel uit 1983 van Jacques Nycolaas wordt een nieuw verkavelingsmodel voor de Kop van Zuid gepresenteerd.²⁰ Anders dan in de 'globale' tekeningen van de eerste ambtelijke structuurschets (1979) waarin van het verkavelingsonderzoek alleen de conclusies worden genoteerd, wordt dit nieuwe model (licht gewijzigd) wel gepresenteerd en toegelicht in de nieuwe structuurschets van eind 1984.²¹ Ook hier heeft het model niet de functie van een conventioneel stedenbouwkundig plan; het model wordt ingezet om mogelijkheden en beperkingen zichtbaar en bespreekbaar te maken. Tal van andere uitwerkingen zijn nog mogelijk, aldus de structuurschets.²²

Het gebruik van ontwerpmethoden en -principes in het model voor het Bispo-gebied is in elk geval consistentere dan in 1980. Het model vormt een compositorische eenheid door louter herhaling van uitsluitend U-vormige bouwblokken. Een deel van de blokken ligt met de open zijde naar het park, andere juist met de gesloten zijde. Er zijn blokken met de open zijde naar de straat, weer andere worden gecombineerd tot quasi-superblokken. Duidelijk zichtbaar is dat de oriëntatieverschillen niet voortvloeien uit de situatieve context of uit de bezonning. Het model noteert een veelzijdige toepasbaarheid van de U-vorm. Belangrijkste ordeningsprincipe is dat van de herhaling. De afwezigheid van een nauwe samenhang tussen de opzet van het model

Stadsontwikkeling, Kop van Zuid, model 1980

Stadsontwikkeling, Kop van Zuid, model 1983

23. Id., p.44.
24. Vgl. het model uit 1980 waarin de vorm van de Peperklip nog positief wordt genoteerd in de herhaling van de ronde vormen.
25. J. Nycolaas, 'Drie episoden...', a.w.; p.189, 194.
26. J. Meuwissen, 'Achtergebleven gebied: structuurschets Kop van Zuid', a.w.; p.73.
27. Zie bijvoorbeeld de verschillen tussen de versies van 1983 en 1984.
28. Hierbij blijft de situering van verschillende functies overigens grotendeels onaangetast, maar in het hierna te behandelen model van Koolhaas zal ook deze onderlegger grondig gewijzigd worden.
29. Projectgroep Binnenhaven-Spoorweghaven, 'Structuurschets 'Binnenhaven-Spoorweghaven'', Rotterdam, oktober 1985, p.37-38.
30. Voor deze structuurschets is ook niet langer de projectgroep Feijenoord-Noordereiland (waarin de bewonersorganisatie van die wijk de belangrijkste stem heeft) verantwoordelijk, maar een aparte projectgroep Binnenhaven-Spoorweghaven (waarin verschillende bewonersorganisaties vertegenwoordigd zijn).

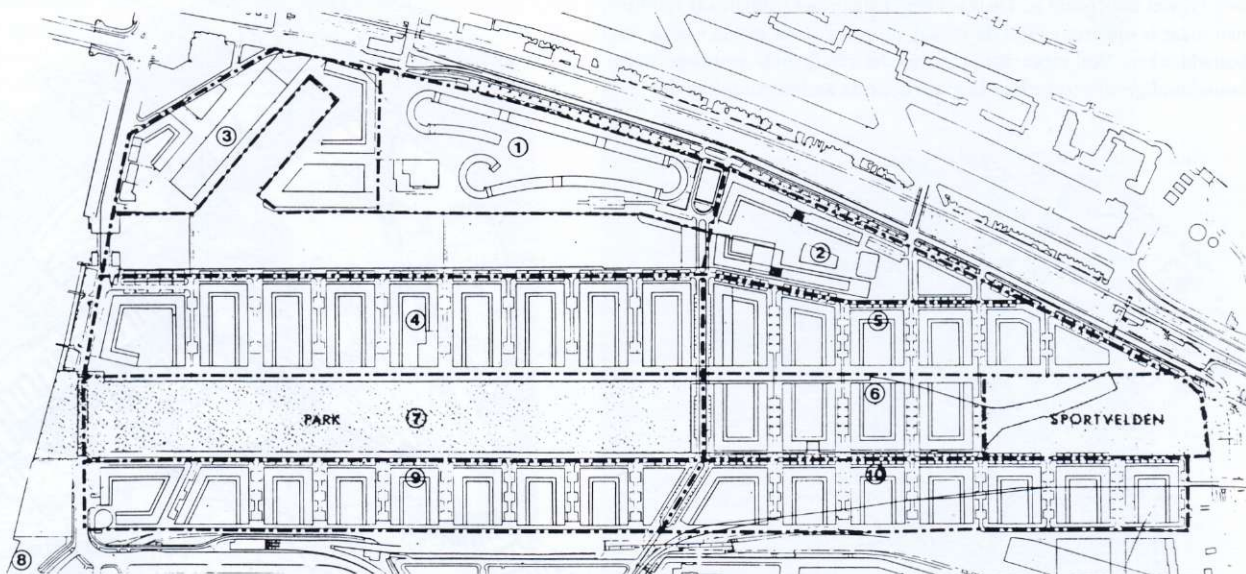
en de situatie blijkt ook uit de verschillen tussen de versie in het artikel van Nycolaas van 1983 en de versie in de structuurschets van 1984: de weglating van een aantal blokken uit het zuidelijke deel van de verkaveling levert wel meer openbaar groen op maar tast de opzet van het model niet wezenlijk aan. De U-blokken zijn ingezet in een 'open' combinatie.

De bouwblokken heten in de structuurschets expliciet 'Simonsachtig', naar het Simonsproject dat door de betrokken ambtenaren en bewonersorganisatie als een van de grote successen van de lokale stadsvernieuwing werd beschouwd.²³ Daarentegen werd de Peperklip – net als Simons gebouwd op een vrijgekomen bedrijfsterrein – ervaren als een mislukking. De nabijheid van deze twee projecten in een en dezelfde tekening kan dan ook gelezen worden als een symbolisch gebaar: een principiële keuze tussen twee 'legendarische' voorbeelden van stedelijke herstructurering.²⁴ Bij nadere beschouwing is de getekende verkaveling van U-blokken veel minder 'Simonsachtig' dan de auteurs van de structuurschets suggereren. De mogelijkheid en de inzet van een dergelijke referentie is dan ook van meer belang dan de feitelijke juistheid ervan.

De verwijzing naar Simons is van belang voor de verstandhouding tussen de partijen die op dat moment bij de planvorming zijn betrokken. En de verwijzing is mogelijk doordat het ontwerpen van een verkavelingsmodel wordt beschouwd als een montageproces, waarbij gebruik wordt gemaakt van bekende voorbeelden. Nycolaas beschrijft deze werkwijze als volgt:

*'Op basis van stadvernieuwingservaringen wordt een ontwikkeling zichtbaar, waarbij stedenbouwkundige willekeur op basis van een type plaats maakt voor het bewust hanteren (op basis van hetzelfde type) van stedenbouwkundige modellen. Modellen, die ontleend werden aan bekende – als goed ervaren – projecten, maar die ook 'nieuw' ontwikkeld konden worden. ... De huidige plannen voor dit gebied (de Kop van Zuid; EP) ... voldoen in hoge mate aan het eerder genoemde criterium van bekendheid met woning- en verkavelingstypologieën.'*²⁵

Het montage-karakter van het ontwerp impliceert dat in principe het ene voorbeeld te vervangen is door een ander. Daarmee is ook de referentie vervangbaar: afhankelijk van de belangstelling van deelnemende partijen, kan deze of gene referentie worden ingezet. De vervangbaarheid van verkavelingsvormen betekent echter ook dat ze min of meer

Stadsontwikkeling, Kop van Zuid, model 1984-85

los van een bepaalde locatie ontwikkeld en beoordeeld kunnen worden. Dit opent de mogelijkheid om ontwerp-oplossingen op het niveau van het bouwblok te standaardiseren. Maar dat betekent ook dat dergelijke beslissingen aan de competentie van het ontwerp van een verkavelingsmodel worden onttrokken.

Duidelijker dan in het voorgaande model is hier een verkaveling van woningen getekend. Andersoortige elementen verschijnen als toegevoegde, afwijkende bouwvormen. Het vermogen om programmatische veranderingen op te nemen is binnen de structuur van U-blokken beperkt tot de conventionele programma's voor woningbouw en woningvolgende voorzieningen. Een wezenlijk andere bestemming van het gebied kan niet binnen deze bouwblokken worden opgevangen, maar zou moeten leiden tot een geheel nieuwe verkavelingsopzet. Meuwissen stelt in een kritiek op dit verkavelingsmodel dan ook:

'De proefverkaveling is door het ontbreken van opnamecapaciteit voor onverwachte ontwikkelingen tegelijk ook de definitieve verkaveling geworden'.²⁶

Tegenover deze kritiek zou echter ook gesteld kunnen worden dat het verkavelingsmodel een dergelijke opnamecapaciteit kennelijk niet nodig heeft. Het model kan een 'definitieve' verkaveling zijn, behoeft geen veranderingen te kunnen ondergaan, omdat het eenvoudig kan worden vervangen door een ander model. De problematiek van de onzekerheid wordt niet opgelost in de inhoud, maar in de functionaliteit van het ontwerp. De getekende verkaveling staat evenwel nog betrekkelijk open voor veranderingen. Hiervoor zorgen de gelijkmatigheid - de herhaling van identieke vormen - en de afstandelijkheid jegens de situatie en de bezonning. De blokken kunnen worden gedraaid, verbogen, verschoven en weggelaten, zonder dat dit de verkavelingsopzet wezenlijk aantast.²⁷ Dit open ordeningsprincipe waarin de bouwblokken, de verkaveling als geheel, en de situatieve context min of meer los van elkaar staan, zal in het hieropvolgende verkavelingsmodel vervangen worden door een meer gesloten concept.

MODEL 1985 - 1986

Een zelfstandig geheel

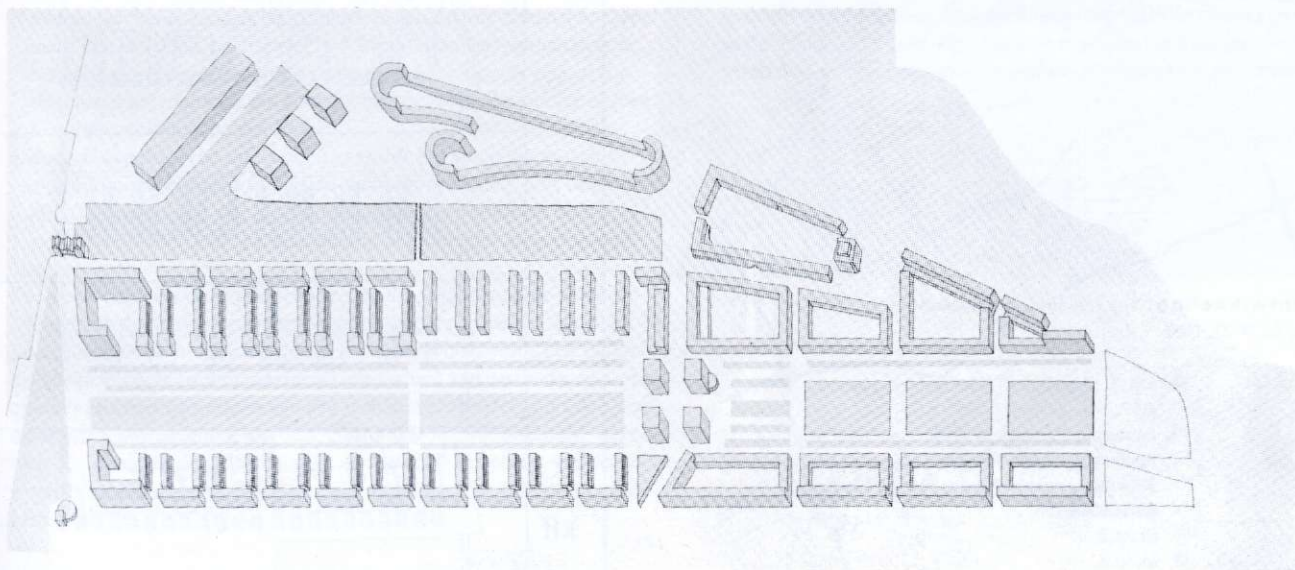
In de versie van de structuurschets van januari 1985 werd het verkavelingsmodel met de U-vormige blokken nog opgenomen. De versie van oktober 1985 bevat een geheel nieuw verkavelingsmodel. Binnen een

jaar is het beeld van de toekomstige inrichting van de Kop van Zuid ingrijpend veranderd. In diezelfde periode blijft het programma echter goeddeels ongewijzigd; het gaat nog steeds om hetzelfde woningaantal met bijbehorende voorzieningen. Ook bij een gelijkblijvend programma kan dus in relatief korte tijd het ene model een ander vervangen.²⁸ De toelichting in de nieuwe versie van de structuurschets op deze verandering luidt als volgt:

'Gesteld naast de wens om een meer gedifferentieerd woonmilieu te maken dan de 4-laags portiek-etagebouw (bedoeld wordt de 'Simonsachtige' verkaveling van het voorgaande model; EP), is een aantal proefverkavelingen uitgewerkt met 'bouwstenen' van 3, 6 en 8 hoog'.²⁹

Het model van de BOF uit 1979 en het model van SO uit 1980 noteerden de Kop van Zuid nog als een samenhangend stedelijk geheel, door in de tekening niet of nauwelijks onderscheid te maken tussen de bestaande en de nieuwe bebouwingsstructuur. Het daarop volgende model van SO maakte gebruik van een verkavelingsvorm die refereerde aan een nieuwbouwproject uit de stadsvernieuwing op de Kop van Zuid. De tekening stelt niet het bestaande maar de vernieuwing centraal. Het model van eind 1983 bestaat niet uit een stadsvernieuwing-verkaveling en refereert niet aan de eigen ervaringen van de betrokken bewonersorganisatie (de 'mislukking' van de Peperklip versus het 'succes' van Simons), maar aan het meer algemene criterium van het gedifferentieerde woonmilieu.³⁰ Een evident, maar niettemin betekenisvol verschil tussen de twee verkavelingsmodellen is te zien in de wijze waarop de voorstelling is getekend. Het vorige model is in het horizontale vlak getekend in dezelfde lijnvoering als de omliggende bebouwing. Sporen van de oorspronkelijke situatie zijn nog in de tekening zichtbaar. Het nieuwe model wordt daarentegen niet 'plat', maar 'ruimtelijk' getekend, waarbij de omgeving en de ondergrond uit de tekening zijn weggelaten. Het model wordt als een zelfstandige, ruimtelijke compositie getekend.

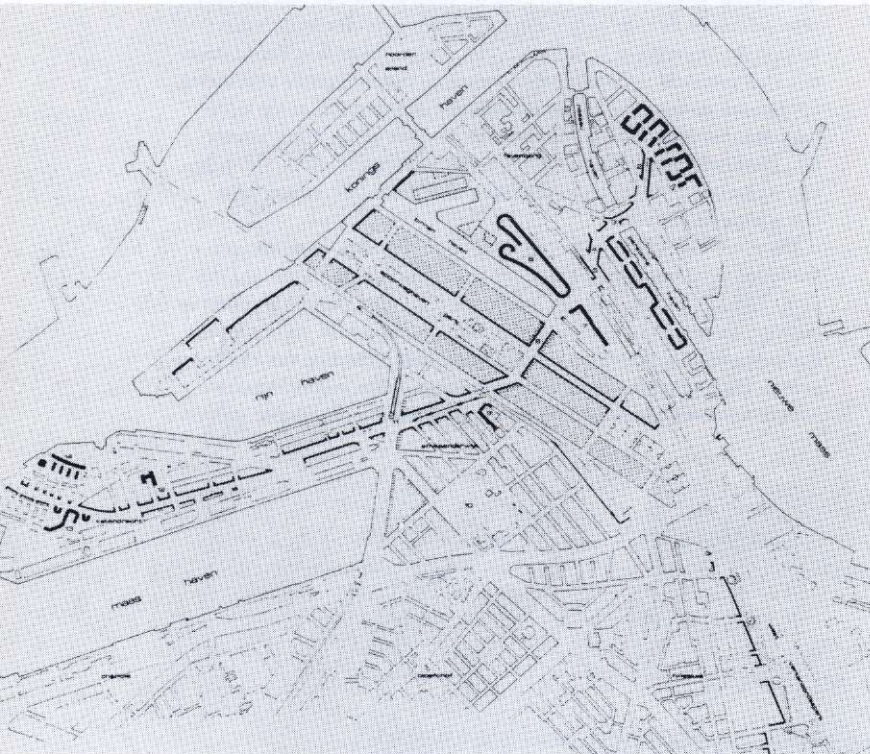
Dit verschil in manier van tekenen is niet toevallig. In de vorige modellen werd nog gewerkt met een herhaling van identieke blokvormen. Wijziging op onderdelen liet de opzet van het model als geheel in principe onaangetast. Het nieuwe model is niet opgezet als een herhaling van gelijke blokvormen, maar als een onderverdeling van een groot geheel. De ruimtelijke voorstelling toont een differentiatie in bouwhoogte waarmee een hoge doorgaande rand rondom de nieuwe wijk en

Stadsontwikkeling, Kop van Zuid, model 1985-86, isometrie

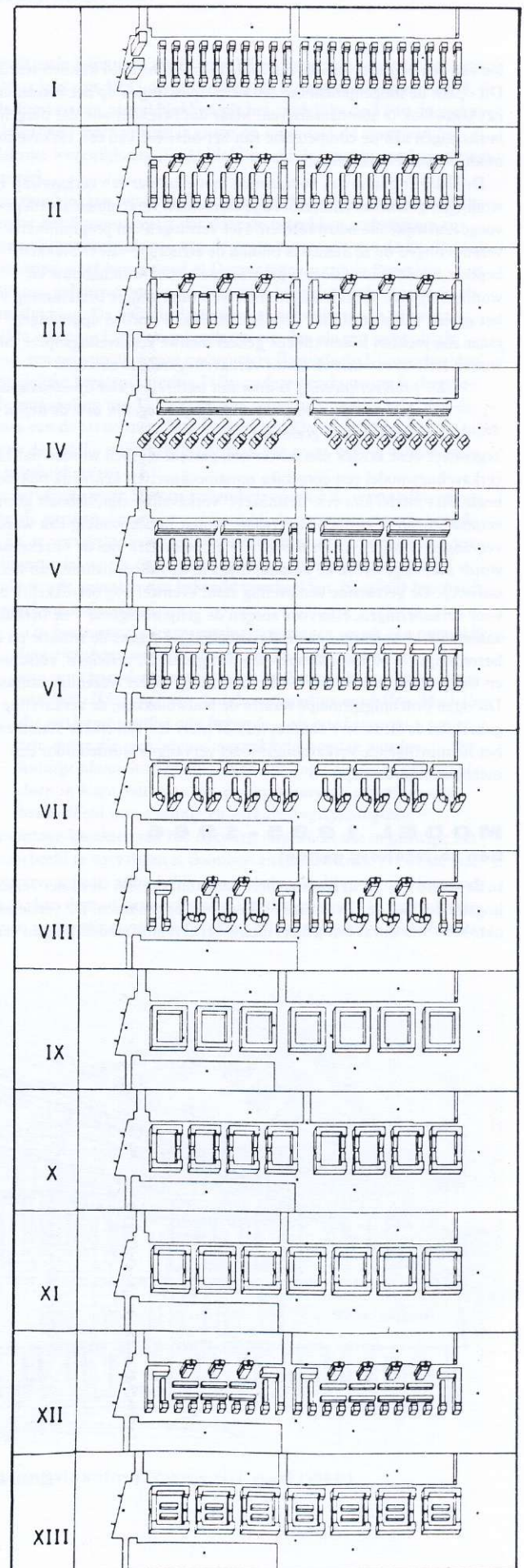
een laag binnengebied aan het park worden gecreëerd. Anders dan in het vorige model worden nu wel twee elkaar kruisende 'assen'³¹ in het ontwerp vormgegeven: in noord-zuid richting de symmetrische oriëntatie van de bebouwing op het park, in oost-west richting een verschil tussen gesloten en open verkaveling, op het kruispunt vier doosjes. In de symmetrische opzet neemt de oostelijke reeks (op de 'Landtong' tussen Spoorweg en Binnenhaven) een aantal verschillen op zoals de weglating van de hoge bebouwingsrand tegenover de Peperklip (die zo niet langer een 'vreemd' element in de compositie is). De deformatie van de gesloten bouwblokken bij het 'ODS'-project dat zuidelijk van de Peperklip is gerealiseerd wordt op die manier ook in het model geïntegreerd.

Gerealiseerde nieuwbouwprojecten, maar ook bijzondere bouwvormen voor bijzondere (d.w.z. niet-woningbouw) functies, zijn hier geen afwijkende toevoegingen maar worden systematisch en nadrukkelijk opgenomen in de ruimtelijke compositie. De eenheid van de compositie ontstaat door een ruimtelijke differentiatie binnen een groot geheel. Het model vormt een ruimtelijke en zelfstandige eenheid waarbinnen programmatische verschillen in een compositie van bouwvormen worden gearticuleerd. Programmatische veranderingen hebben direct gevolgen voor het gehele verkavelingsmodel. Niet alleen op het niveau van de bestemming van de locatie als geheel, evenmin alleen op het niveau van de niet-woningbouw elementen van het programma, maar nu ook bin-

Stadsontwikkeling, Kop van Zuid, 'economische as' (c. O-W) en 'groene as' (c. N-Z), 1986.

31. Vgl. J. Meuwissen, 'Achtergebleven gebied...' a.w.; p.57.
32. Groosman Partners bv architecten/total planning, Boudewijn Manot, *Hoog en Laag op de Kop van Zuid. Bebouwingmogelijkheden van 'de Landtong'*, Rotterdam 1987.
33. Id., p.2.
34. Id., p.2.
35. Id., p.65.
36. Stadsontwikkeling Rotterdam, *Ontwerp structuurschets Kop van Zuid*, Rotterdam, februari 1988.

nen de differentiatie van het woningbouwprogramma. Onderdelen van de compositie kunnen niet vervangen worden of anders georiënteerd zijn zonder de essentie van het geheel te verstoren. De thematiek van de vervangbaarheid is verlegd van het bouwblok naar het verkavelingsmodel als geheel. De samenhang tussen de bouwblokken en de stedelijke ruimte is verder versterkt. Architectuur en stedenbouw vormen door de bijzondere ordening van de bouwblokken op verschillende schaalniveaus een onlosmakelijk eenheid.

MODELLEN VAN MANOT

Immateriële bouwstenen

Begin 1987 verschijnt een studie van Manot naar de bebouwingsmogelijkheden van een deel van de Kop van Zuid, de 'Landtong'.³² In hun voorwoord signaleren Wim van Es (directeur VH) en Riek Bakker (directrice SO) een problematische verhouding tussen stedenbouw en volkshuisvesting in de Nederlandse bouwpraktijk. Ondermeer met behulp van verkavelingsstudies, zo stellen ze, worden in het stadium van de stedenbouwkundige planvorming ruimtelijke en functionele voorwaarden vastgelegd, terwijl in dat stadium de financiële randvoorwaarden veelal nog zeer onduidelijk zijn. Of de plannen te verwezenlijken zijn blijkt vaak pas op een veel later tijdstip, waardoor 'gekozen oplossingen vaak niet meer kunnen en grote tijdsdruk ontstaat'.³³ Typologiestudies, zo luidt hun redenering, zouden hieraan tegemoet kunnen komen. Het antwoord op de probleemstelling wordt dus niet gezocht in een aanpassing van procedures of planvormen, maar in een bepaald typologie-concept. Uit hun voorwoord kan worden afgeleid wat Bakker en van Es in dit verband met hun typologie-concept beogen:

'Immers, de gemeentelijke opgave ten aanzien van de woningvoorziening is inmiddels zover te preciseren naar maatstaven van woonmilieudifferentiatie, stedenbouwkundige en volkshuisvestingskwaliteit en budgettaire mogelijkheden, dat typologische uiteenrafeling van deze opgave mogelijk en ook wenselijk is'.³⁴

In deze passage wordt een antwoord op het probleem van de onzekerheid voorgesteld, dat als volgt kan worden geschematiseerd:

- uitgangspunt vormt de opgave van de *woningvoorziening*; de onzekerheid wordt beperkt door andere stedelijke elementen dan wonen buiten beschouwing te laten
- aangezien de woning hier niet wordt aangemerkt als een bouwvorm maar als een voorziening, heeft de *typologische* uiteenrafeling hier niet de betekenis van het benoemen van een architectonisch concept, maar van een door 'maatstaven' en 'kwaliteiten' gesystematiseerde behoefte (een programmatisch concept) - de woning is geen architectonisch object, maar een voorziening, de stedelijke ruimte is geen materiële ruimte maar een 'milieu'
- door de typologische *uiteenrafeling* wordt het kennelijk mogelijk geacht om onder tijdsdruk (als de 'gekozen oplossing' niet haalbaar blijkt) ontwikkeling van nieuwe oplossingen te vermijden door gebruik te maken van een verzameling bekende, gestandaardiseerde oplossingen.

De onzekerheden van de planvorming, in dit geval vooral de veranderlijkheid van de financiële kaders, worden op twee manieren opgelost. Enerzijds door in de ontwerpogave de woningvoorziening centraal te stellen en anderzijds door een uitwisselbaarheid van gestandaardiseerde oplossingen. Het ontwerpen van een inrichtingsvoorstel komt dan neer op de situatieve ordening van deze gestandaardiseerde woningvoorziening. De aard van de ordening noch de materiële dimensies van de woningvoorziening zijn echter ontwikkeld binnen het schema van Bakker en van Es.

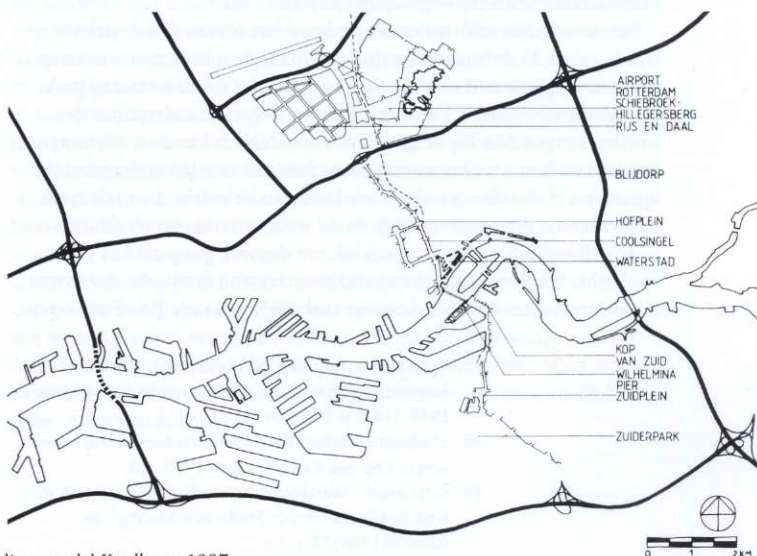
In het rapport van Manot kunnen we zien hoe deze benadering uitpakt. Hij benadert de ontwerpogave primair vanuit het wonen, waarbij de relatie tussen het wonen en de situatie vooral wordt beschouwd vanuit het inwendige van de woning: uitzicht en bezonning. Zesentwintig standaardplattegronden worden gecombineerd tot acht 'bouwstenen' waarmee vervolgens dertien verkavelingsmodellen worden samengesteld. De situatieve ordening van deze bouwstenen is niet ontwikkeld als een zelfstandig ontwerpprobleem. Elke ordening is kennelijk mogelijk, zolang ze maar voldoet aan de woning-interne criteria. Veelzeggend in dit verband is een opmerking die gemaakt wordt bij de 'interpretatie' van de verkavelingsmodellen onder het kopje 'ontsluitingsstructuur en blokverkaveling': *'Het openbaar groen is vaak uitwisselbaar met de parkeervoorziening'*.³⁵ Het is kennelijk niet meer mogelijk of zinvol om voor de ordening en inrichting van de onbebouwde ruimte kwalitatieve verschillen te bepalen. Maar daarmee zijn dan ook de mogelijkheden voor een zelfstandige stedenbouwkundige ontwerpcompotentie verdwenen.

De werkwijze van Manot, die in het schema van Bakker en van Es wordt geïmpliceerd, is te zien als een voortzetting van het gebruik van 'stedenbouwkundige modellen', zoals Nycolaas in 1983 beschreef. Bij Manot gaat het echter niet meer om ervaringen met concrete voorbeelden, maar om een 'typologisch uiteengerafelde' woningvoorziening. De ervaring heeft plaatsgemaakt voor berekening en is vervangen door een min of meer uitputtende catalogus van abstracte 'bouwstenen'. De 'partijdige' keuze in het model van 1983-1985 is ingeruild door een 'objectieve' systematiek.

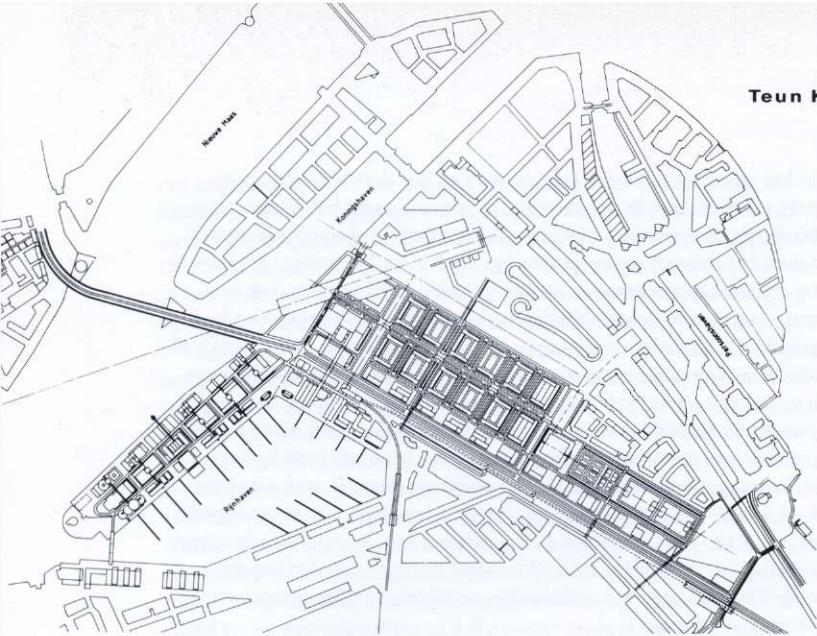
MODEL KOOLHAAS, 1987

De associatieve blik

Het ontwerp van Teun Koolhaas, dat in 1987 aan het publiek wordt gepresenteerd, onderbouwt geen plan (zoals in 1979), noch maakt het op dat moment deel uit van een structuurschets (zoals in '84-'86). De ruimtelijke voorstelling wordt nu los van een planologische en financiële onderbouwing gepresenteerd. Een dergelijke onderbouwing verschijnt in de vorm van weer een nieuwe structuurschets, ongeveer een jaar later.³⁶ In het ontwerp van Koolhaas zijn een aantal elementen opgenomen die tot dan toe in de modellen ontbraken, zoals de 'Rotterdam Avenue' die de stad van Noord tot Zuid doorsnijdt via een nieuwe brug over de Maas. Aan deze grootstedelijke route worden in het Bispo-gebied een bestemming en een bouwvorm geprojecteerd die in de planvorming voor dit gebied eveneens volledig nieuw zijn. Zij staan haaks op de oost-west lopende route die op stadsdeelniveau zou moeten gaan functioneren en voegen een element van de schaal van de

Rotterdam, nieuwe doorgaande verbinding, model Koolhaas, 1987

stad als geheel toe aan de planvorming. Koolhaas introduceert niet alleen nieuwe elementen maar schuift ook elementen terzijde die in de planvorming tot dan toe steeds aanwezig waren. Het park in de te dempen Spoorweghaven loopt in het nieuwe model niet meer door tot aan de Maas en vormt ook niet meer de 'groene as' waaromheen in de vorige modellen de bouwblokken waren gegroepeerd. Op een deel van de Binnenhaven dat tot dan toe niet gedempt zou worden, verschijnt in het ontwerp van Koolhaas een soort park.

Het ontwerp van Koolhaas is noch geordend als een in principe gelijkmatige herhaling van identieke bouwblokken (1979, 1980, 1984), noch als een onderverdeling en differentiatie van een groot geheel (1986). Eigenlijk bestaat het nieuwe ontwerp uit drie min of meer onafhankelijk vormgegeven zones: het waterfront op de Wilhelminapier, de woontorens met bedrijven in de onderbouw aan de 'Rotterdam Avenue' en het woongebied met twaalf gesloten bouwblokken. De bouwvormen van deze drie zones worden, waar zij elkaar gaan overlappen (het noordelijke deel van het Bispo-gebied aan de Maas), geïntegreerd tot een soort mengvorm in een vierde zone. Na het principe van 'herhaling' in de eerste modellen en het principe van de 'onderverdeling' in het model van 1986, kan het ordeningsprincipe in het ontwerp van Koolhaas worden gekenschetst als 'samenvoeging', namelijk de samenvoeging van programmatisch en typologisch betrekkelijk onafhankelijke zones. Een belangrijke kwaliteit van zo'n ordeningsprincipe is dat de bestemming en bebouwing van een bepaalde zone in principe kan worden vervangen, waarbij de overige zones ongewijzigd kunnen blijven. Wezenlijke veranderingen in de opgave kunnen daardoor betrekkelijk eenvoudig in het model worden opgevangen terwijl grote delen van het ontwerp ongewijzigd blijven.

Een soortgelijk principe is aanwezig op het niveau van de gehanteerde types. In de zone langs de Rotterdam Avenue kunnen woontorens worden gedraaid of weggelaten zonder dat dit de karakteristiek van deze zone aantast. De torens kunnen ook voor andere functies worden aangewend. Bij de gesloten bouwblokken kan de bouwhoogte variëren en kunnen niet-woningbouw functies worden ondergebracht, bijvoorbeeld aan de oost-west 'as'. De veranderbaarheid van de twee bouwvormen (het gesloten blok en de woontoren met onderbouw voor bedrijfsfuncties) maakt het mogelijk om de twee zones min of meer onafhankelijk van elkaar te ontwikkelen. Daarbij komt, dat deze twee bouwvormen een strikte scheiding aanbrengen tussen 'privé' en 'open-

baar'. Er zijn geen half openbare gebieden zoals in vorige modellen, die een nauwe samenhang bepalen tussen bouwvorm en openbare ruimte. Het lijkt alsof het ontwerp van Koolhaas weer een onderscheid mogelijk maakt tussen stedenbouwkundige en architectonische competenties. De bebouwing zou op verschillende manieren kunnen worden uitgewerkt zonder de stedenbouwkundige opzet aan te tasten. Omgekeerd kan de stedenbouwkundige opzet worden veranderd - door zones te wijzigen of te vervangen - zonder dat dit directe gevolgen heeft voor de uitwerking van de ongewijzigde delen van het ontwerp.

Deze kwaliteiten worden in de ruimtelijke voorstelling van het ontwerp, de maquette, echter nauwelijks bevestigd. Er is hier bijvoorbeeld een nauwe samenhang tussen de differentiatie van de bouwhoogtes en de hiërarchie van het stratenpatroon. Deze eenheid van de architectuur van de bouwblokken en de organisatie van de openbare ruimte wordt nog eens versterkt door het gebruik van symmetrieën en door de identieke kleur en vorm van de verschillende bebouwingstypes. Terwijl de gehanteerde ordeningsprincipes en bouwvormen een grote mate van veranderbaarheid mogelijk maken, presenteert de ruimtelijke voorstelling het ontwerp als een tamelijk statische compositie. En terwijl het ontwerp in principe een onderscheid mogelijk maakt tussen de competenties van architectuur en stedenbouw, benadrukt de maquette de vorm van de gebouwen, waarmee een beeld met een sterke eenheid en eenduidigheid is gecomponeerd.

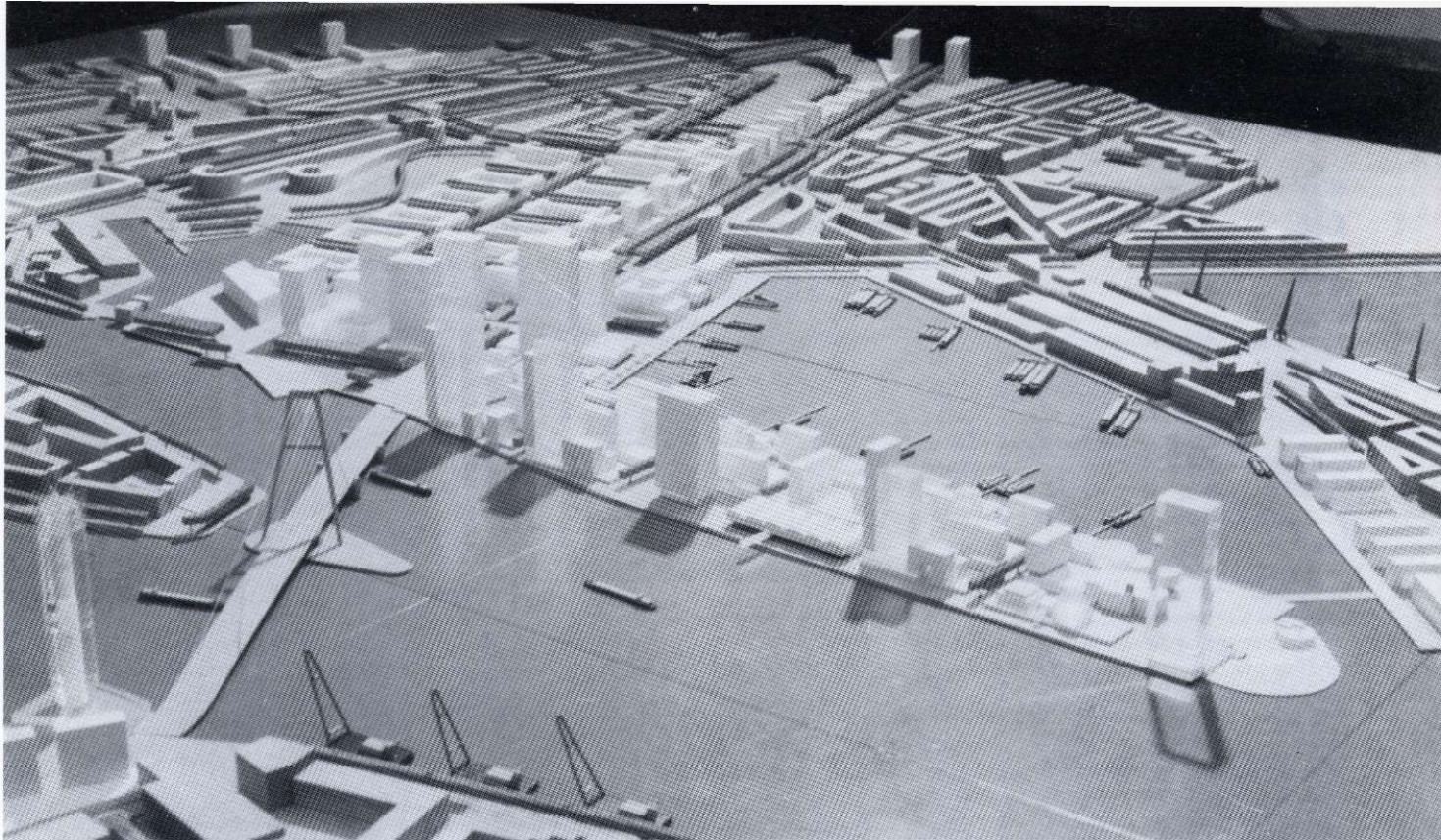
Iets vergelijkbaars treedt op in de wijze waarop het ontwerp door Koolhaas vakinhoudelijk wordt benoemd: 'Wat het wonen betreft werd in het plan aangesloten op een van de hoofdkenmerken van Zuid; de garden cities'. En bij de toelichting op de voorstellen voor het 'grootstedelijk waterfront' op de Wilhelminapier verwijst hij naar Amerikaanse voorbeelden, met name Baltimore.³⁷ Anders dan bij het model met de 'Simonsachtige' verkaveling wordt hier niet naar een of ander bestaand project verwezen. Het gaat meer om het oproepen van associaties dan om het benoemen van de architectonische of stedenbouwkundige principes en voorbeelden die - al dan niet in bewerkte vorm - in het ontwerp zouden zijn gehanteerd. Want afgezien van de vraag of de 'garden cities' wel tot een 'kenmerk' kunnen worden samengevat en afgezien van het feit dat de bebouwing van Rotterdam Zuid te divers is om de tuinstad tot een 'hoofdkenmerk' van dit stadsdeel te bestemmen, lijkt het ontwerp van Koolhaas ook feitelijk niet op een tuinstad. Hetzelfde geldt voor de Amerikaanse referenties. De voorbeelden die Koolhaas noemt zijn niet werkelijk in zijn ontwerp verwerkt. Deze associaties zijn dan ook zonder veel moeite te vervangen door andere associaties, zo blijkt uit de structuurschets die na de presentatie van het ontwerp van Koolhaas verschenen is. Hierin worden de bouwblokken niet meer vergeleken met een vakinhoudelijk voorbeeld als dat van de garden cities, maar met een 'milieu': 'een woonmilieu zoals we dat kennen in de betere woonwijken in Rotterdam uit de 19e en begin 20e eeuw'.³⁸

De verwijzingen van Koolhaas zijn zo eenvoudig te vervangen omdat ze - anders dan in voorgaande modellen - geen deel meer uitmaken van het ontwerp. Dat is geen louter negatieve kwaliteit, maar heeft vooral te maken met de veranderingen in de functie van de ruimtelijke voorstelling. De 'adembenemende maquette',³⁹ de audiovisuele, de folders en de affiches die de presentatie van het ontwerp begeleiden, hebben tot doel te werven en te overtuigen. Anders dan bij de vorige modellen is het daarbij van minder belang om de vakinhoudelijke principes en bepalingen van het ontwerp te benoemen. De ruimtelijke voorstelling stimuleert hier een associatieve manier van kijken en niet één die gericht is op het beoordelen van de vakinhoudelijke geldigheid van het ontwerp. Ondanks de betrekkelijke nauwkeurigheid van het ontwerp, toont de omslag van de folder een ruwe schets en een groot gebaar. Natuurlijk is dat, voor het werven van politieke, publieke en commerciële steun effectiever dan het presenteren van ontwerpinhoudelijke thema's en principes. Het is in dat verband ook effectiever om het ontwerp als een statische eenheid te presenteren dan de veranderbaarheid en openheid ervan te benadrukken.

37. T. Koolhaas, 'De Kop van Zuid', in: J. Nycolaas (samenst.): *Rotterdam. Stedenbouwkundig ontwerpen*, Delft 1988; p.103-104.

38. Stadsontwikkeling Rotterdam, *Ontwerp structuurschets Kop van Zuid*, februari 1988; p.8.

39. Gert Staal, 'Wereldstad in wording. Een gesprek met Riek Bakker, directeur Stadsontwikkeling', in: *Items* 6(1988)25, p.13.

Teun Koolhaas, *Kop van Zuid*, maquette, 1987

HET STEDEBOUWKUNDIG ONTWERP GEREHABILITEERD?

Sinds de herinrichting van de Kop van Zuid voor het eerst als een reële kwestie aan de orde werd gesteld, hebben de bestemmingen van het gebied uiteengelopen van havenfuncties, erosentrum, sociale woningbouw, olympisch dorp, tot 'toplocatie van internationale allure' ten behoeve van woningbouw, bedrijvigheid en recreatie. In het programma is het aandeel van marktgevoelige functies (bedrijven, koopwoningen, niet-woningvolgende voorzieningen e.d.) daarbij in de laatste jaren sterk gestegen. Deze en andere ontwikkelingen hebben de herinrichting van de Kop van Zuid in toenemende mate onzeker gemaakt. Er zou sprake zijn van een paradox wanneer men de verkavelingsmodellen die in de afgelopen jaren voor de Kop van Zuid zijn gemaakt, als 'plannen' zou beschouwen waarin de toekomstige situatie werd vastgelegd. Want de toegenomen onzekerheid ten spijt: het beeld van de verkavelingsmodellen werd steeds gedetailleerder, eenduidiger en grootschaliger. De modellen lijken daarmee juist een steeds grotere mate van zekerheid in de planvorming te veronderstellen. Indien de verkavelingsmodellen als plannen worden beschouwd, dan zouden ze een afbeelding van het programma en een voorstelling van de toekomstige inrichting moeten behelzen. Uit de hier behandelde reeks van verkavelingsmodellen wordt echter duidelijk dat daarvan in steeds mindere mate sprake is.

De verzelfstandiging van de ruimtelijke voorstelling ten opzichte van programma en uitvoering maakt een verschuiving mogelijk in de wijze waarop met de onzekerheden van de planvorming wordt omgegaan. Deze onzekerheden hoeven niet door 'open' composities of 'vage' vormen in de verkavelingsmodellen te worden geïntegreerd. Op onvoorspelbare ontwikkelingen en gebeurtenissen kan worden geanticipeerd met een *vervangbare* in plaats van een *veranderbare* ruimtelijke voorstelling. Een verkavelingsmodel kan steeds minder globaal en ongearticuleerd zijn, ook al is de uitvoering ervan niet gegarandeerd en al ligt het programma niet vast. Terwijl de positie van de ruimtelijke voorstelling in de planvorming verzelfstandigt (waardoor de modellen niet alleen vervangbaar, maar ook gedetailleerder, concreter en specifiekere kunnen worden), verandert echter tegelijkertijd de betekenis van de vakinhoudelijke referenties.

In het model van de BOF ontbreekt nagenoeg iedere notatie van vorm, programma, materiaal en oriëntatie. Toch verwijst het model naar een heel concreet vakinhoudelijk voorbeeld, namelijk de al bestaande bebouwingswijze op de Kop van Zuid. In de loop der jaren keert de verhouding tussen dat wat genoteerd wordt en dat waaraan gerefereerd wordt om. Het 'Simonsachtige' model uit 1983-1985 refereerde nog aan een bestaand project. Dat voorbeeld is weliswaar niet letterlijk in het model aanwezig maar aan de hand van het voorbeeld kunnen gedetailleerde uitspraken worden gedaan over programma, materiaalgebruik, verkavelingsvorm, etcetera. Het model van 1986 verwijst niet meer naar een gerealiseerd project. De 'bouwstenen' missen daar weliswaar materiële en situatieve bepalingen, maar de vakinhoudelijke geldigheid van het ontwerp kan tenminste nog programmatisch en budgettair worden geverifieerd. Alhoewel de maquette van Koolhaas uit 1987 een zeer concreet en gedetailleerd beeld presenteert wordt daarbij gerefereerd aan niet-verwerkte voorbeelden.

Aan het begin van dit artikel werden commentaren aangehaald die in het ontwerp van Koolhaas aanleiding zagen om te spreken van een rehabilitatie van de stedenbouwkundige discipline. Wanneer we dit ontwerp echter in samenhang met z'n voorgangers beschouwen, dan moet de vraag gesteld worden, wat er specifiek 'stedenbouwkundig' is aan het ontwerp van een inrichtingsvoorstel dat in toenemende mate gepresenteerd wordt vanuit de schaal en de vorm van de bouwblokken. En als het juist is dat het ene verkavelingsmodel eenvoudig door een ander te vervangen is, wat is dan de competentie van het gerehabiliteerde stedenbouwkundig ontwerp? Misschien houdt deze competentie vooral verband met het 'op gang brengen van de discussie' en in dat geval is het ontwerp van Koolhaas zonder meer succesvol gebleken. Voor zo'n discussie is het wellicht van belang om vakinhoudelijke kenmerken van een ontwerp zowel associatief te benoemen middels afwezige voorbeelden als te objectiveren middels immateriële 'bouwstenen'. Maar het valt te bezien of het stedenbouwkundig ontwerpen daarmee als discipline in ere wordt hersteld.